

Εισαγωγή

«Εσύ, τουλάχιστον, μην βάλεις στη ζωή σου τούτο το αλλόκοτο θηρίο!» Μ' αυτά τα λόγια προσπάθησε να αποτρέψει ένας κήρυκας του 4ου αιώνα μ.Χ. τους ακροατές του από τον έντοκο δανεισμό. Στη διάνοιά του, το δάνειο ήταν ένα αδηφάγο τέρας που απομυζούσε αδυσώπητα τον οφειλέτη, καταδικάζοντας παράλληλα τον δανειστή σε αιώνια βάσανα. Δεν υπήρχε τίποτα θετικό να πει για μια πρακτική που, όπως πίστευε, εξαθλίωνε ανθρώπους ακόμη και μετά τον θάνατό τους.

Εφτακόσια περίπου χρόνια νωρίτερα, ένας πολύπειρος έμπορος εξέφρασε μια αρκετά διαφορετική άποψη για τα έντοκα δάνεια κατά τη διάρκεια μιας δίκης σε ένα αθηναϊκό δικαστήριο: «Ούτε πλοίο ούτε καπετάνιος ούτε επιβάτης θα μπορούσε να ξανοιχτεί στις θάλασσες δίχως τη συμβολή των δανειστών!» Για εκείνον, ο έντοκος δανεισμός ήταν αναπόσπαστο στοιχείο του εμπορίου, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη και την εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας και, κατ' επέκταση, της ίδιας της κοινωνίας.

Δεν χωράει αμφιβολία πως τα δάνεια πυροδοτούσαν ποικίλες και ενίοτε σκληρές αντιπαραθέσεις στην αρχαιότητα. Ανεξάρτητα πάντως από τις απόψεις για την ηθική τους διάσταση, την αξία και την επίδρασή τους στην

κοινωνία, την οικονομία και τις διαπροσωπικές σχέσεις, τα δάνεια αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας και εξαιρετικά σημαντικό θεσμό σε όλη τη χρονική και γεωγραφική έκταση του αρχαίου κόσμου. Στόχος αυτού του βιβλίου είναι να βοηθήσει τον μη ειδικό αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα τον κόσμο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, ανοίγοντας μαζί του έναν εποικοδομητικό και γόνιμο διάλογο για τον σκληρό κόσμο των δανείων, των τόκων, των δανειστών και των οφειλετών, μέσα από μεταφρασμένα έργα ή αποσπάσματα αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων.

Τα συγκεκριμένα κείμενα προφανώς δεν αγγίζουν κάθε πτυχή του θέματος των δανειοδοτήσεων στην αρχαιότητα: αναδεικνύουν ορισμένες μόνο ενδιαφέρουσες όψεις του και τα βασικά του χαρακτηριστικά, που θα επιτρέψουν στον αναγνώστη να αναζητήσει ομοιότητες και διαφορές με τον δικό του κόσμο, καθώς και να κατανοήσει καλύτερα τη σκληρή καθημερινότητα ανθρώπων που έζησαν χιλιάδες χρόνια πριν, μα ταλανίζονταν από παρόμοια προβλήματα και αγωνίες με τις δικές του.

Κάθε κείμενο συνοδεύεται από μια μικρή εισαγωγή και σημειώσεις που βοηθούν τον αναγνώστη όχι μόνο να το κατανοήσει καλύτερα αλλά και να δώσει ιδιαίτερη προσοχή σε συγκεκριμένα σημεία που αναδεικνύουν μια ιδιαίτερη πτυχή του θέματος. Έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν αντιπροσωπευτικά δείγματα από διάφορες περιόδους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, ξεκινώντας από τον Ησίοδο (τέλος 8ου αι. π.Χ.) και φτάνοντας ως τον Γρηγόριο Νύσσης (τέλος 4ου αι. μ.Χ.). Στα κείμενα αυτά περιλαμβάνονται ηθικοπλαστικές πραγματείες, ιστοριογραφικές

αφηγήσεις, κρατικές επιγραφές, ιδιωτικά συμφωνητικά δανειοδοτήσεων και προσωπικές επιστολές. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην περίοδο της εμφάνισης και της επικράτησης του χριστιανισμού, που συχνά —και αδικαιολόγητα— διαχωρίζεται στη σκέψη του σύγχρονου Έλληνα αναγνώστη από την υπόλοιπη αρχαιότητα. Κύρια επιδίωξη στην επιλογή των κειμένων ήταν να αποκτήσει ο αναγνώστης μια εικόνα γύρω από διάφορες πτυχές του θεσμού των δανείων: τους συνηθέστερους τύπους δανεισμού και το εύρος των επιτοκίων· τη νομική και κοινωνική τους διάσταση· την επίδραση που μπορούσαν να έχουν στη ζωή ενός μεροκαματιάρη, ενός εύπορου επιχειρηματία, ενός φιλόδοξου πολιτικού ή μιας ολόκληρης πόλης· τις μεθόδους εξασφάλισης δανείων και της εξόφλησής τους, καθώς και τις απόψεις που είχαν διάφοροι άνθρωποι για τα δάνεια, τους δανειστές, ή ακόμη και για τους ίδιους τους οφειλέτες.

Παρότι τα κείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτόν τον τόμο ανήκουν στη χρονική περίοδο που εμείς σήμερα αποκαλούμε «αρχαιότητα», είναι εξαιρετικά σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε το τεράστιο χρονικό εύρος που καλύπτουν: ο Ησίοδος συνέγραψε περίπου 1.100 χρόνια πριν από τον Γρηγόριο Νύσσης, και παρότι οι κόσμοι τους είχαν αρκετά κοινά για να μπορούν να χωρέσουν στο χρονοντούλαπο της αρχαιότητας, δεν πρέπει να ποτέ να ξεχνάμε πως είχαν και τεράστιες διαφορές. Ο σύγχρονος αναγνώστης, ειδικά στη χώρα μας, τείνει συχνά να θεωρεί τον αρχαίο κόσμο κάτι ενιαίο και ομοιόμορφο, είτε εξιδανικεύοντας τον είτε υπεραπλουστεύοντας τον χαρακτήρα και τις ιδιαιτερότητές του. Αν θέλει, όμως, να τον γνωρίσει πραγματικά, οφείλει να διαλύσει αυτή την ψευδαίσθηση:

ο κόσμος της αρχαιότητας ήταν εξίσου περίπλοκος, σύνθετος και πολύπλευρος με τον δικό μας. Καθώς διαβάζει αυτόν τον τόμο ο αναγνώστης, θα ήταν χρήσιμο να αφιερώνει λίγες στιγμές να αναλογιστεί πότε γράφτηκε κάθε κείμενο και από ποιον, καθώς και να αναρωτηθεί πώς επηρέασαν ο τόπος και η χρονική συγκυρία τις πληροφορίες που διασώζει.

Ένας διάλογος με έναν άγνωστο ξεκινά πάντοτε με τις απαραίτητες συστάσεις. Η σύντομη γενική παρουσίαση που ακολουθεί θα βοηθήσει τον μη ειδικό να αποκτήσει μια αδρή εικόνα του κόσμου των δανείων στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και να αντιληφθεί καλύτερα και σε μεγαλύτερο βάθος τον πλούτο των πληροφοριών που περιέχονται στα μεταφρασμένα κείμενα.¹

Οι πηγές

Οι αρχαίοι ιστορικοί ενδιαφέρονταν ελάχιστα για την οικονομία, αν κρίνουμε από το πόσο σπάνια και επιδερμικά αναφέρονται σε αυτήν. Αυτός πιθανόν είναι και ο κυριότερος λόγος για την άγνοιά μας γύρω από πολλές και σημαντικές πτυχές της οικονομίας της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, περιλαμβανομένων και των δανείων.

Κύρια πηγή μας για τα δάνεια στην αρχαιότητα είναι λογοτεχνικά κείμενα που ρίχνουν φως στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, ιδίως δικανικοί λόγοι των κλασικών χρόνων (κυρίως του Λυσία και του Δημοσθένη). Ορισμένοι στοχαστές της αρχαιότητας (όπως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Κικέρων, ο Σενέκας, ο Πλούταρχος, ο Βασίλειος Καισαρείας, ο Γρηγόριος Νύσσης κ.ά.) ασχολήθηκαν

συστηματικότερα με την ηθική αλλά και την πρακτική διάσταση των δανείων, καταγράφοντας τις απόψεις τους σε σύντομες πραγματείες ή σε έργα τους που σχετίζονταν με τη φιλία, την ευσέβεια και την κοινωνική οργάνωση. Ιδιωτικές επιστολές, είτε πολιτικών προσώπων, όπως ο Κικέρων, είτε άσημων ανθρώπων, διασώζουν αποσπασματικά μα συχνά πολύ διαφωτιστικά στοιχεία. Διάφορες επιγραφές καταγράφουν νομοθετικές ή άλλου είδους πρωτοβουλίες που ρίχνουν φως στο ύψος των επιτοκίων δανεισμού και τους όρους εξόφλησης. Σε αυτές περιλαμβάνονται και οι περίφημοι ὄροι — ενεπίγραφα λίθινα ορόσημα που επισήμαιναν μια ιδιοκτησία ως υποθηκευμένη ή δεσμευμένη, συνήθως στο πλαίσιο κάποιας δανειοδότησης. Τέλος, έχει διασωθεί σε παπυρικά σπαράγματα της Αιγύπτου ένας μεγάλος αριθμός συμβολαίων δανεισμού, εγγυήσεων, χρεογράφων, εξοφλητικών αποδείξεων και πρακτικών από δίκες, που σχετίζονται με τη χορήγηση και την αποπληρωμή δανείων κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

Φιλικά και άτοκα

Το δάνειο στην αρχαιότητα περιλάμβανε την προσωρινή μεταβίβαση χρημάτων ή αγαθών υπό τον όρο να επιστραφούν με κάποιον τρόπο, συνήθως σε προκαθορισμένο χρονικό διάστημα. Ήταν θεσμός εξαιρετικής σημασίας για τις αρχαίες κοινωνίες, γεγονός που υποδηλώνεται και από το πλήθος των όρων που χρησιμοποιούνταν για τους επιμέρους τύπους του (δάνειον, δάνεισμα, δάνος, ἔρανος, σύγκρομα, συμβόλαιον, nexum, mutuum κ.ά.).

Στις πρώιμες αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινωνίες, ο δανεισμός αφορούσε κυρίως εργαλεία, οικιακά σκεύη, σπόρους και οικόσιτα ζώα. Εξίσου κοινός ήταν και ο δανεισμός της προσωπικής εργασίας, κατά τον οποίο ο γείτονας, συγγενής ή φίλος βοηθούσε σε κάποια αγροτική εργασία, αναμένοντας να λάβει αντίστοιχη βοήθεια στο μέλλον — πρακτική που συνηθίζεται ακόμη σε διάφορες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Μ' αυτή την έννοια, σχεδόν κάθε είδους παροχή βοήθειας βασιζόταν γενικά σε μια θεμιτή προσδοκία ανταπόδοσης και αποτελούσε, μ' έναν τρόπο, ένα άτυπο δάνειο.²

Και αργότερα όμως —στην πραγματικότητα, καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας— τα περισσότερα δάνεια ήταν ανεπίσημες διευκολύνσεις μεταξύ συγγενών, γειτόνων και φίλων, και δεν περιλάμβαναν τόκο, γραπτή συμφωνία (*συγγραφή, χειρόγραφον, syngrapha, tabula* κ.ά.), ενέχυρο ή άλλου είδους εγγυήσεις (*ἐγγύη, ἐγγύησις, satisfactio* κ.ά.). Αυτό το είδος δανείου αναδεικνύεται σπανιότερα στις διαθέσιμες πηγές, αλλά ήταν αναμφίβολα το συνηθέστερο. Όπως και σήμερα, βασιζόταν στην έννοια της ανταπόδοσης και της αλληλεγγύης και ενίσχυε τις διαπροσωπικές σχέσεις, δημιουργώντας στον δανειζόμενο και τους άμεσους συγγενείς του μια άτυπη μα εξαιρετικά ισχυρή κοινωνική υποχρέωση προς τον δανειστή.

Τα δάνεια αυτά ήταν κατά κανόνα άτοκα, αν και δεν έλειπαν οι περιπτώσεις στις οποίες ο δανειζόμενος μπορούσε να προσθέσει αυτόβουλα κάποιο επιπλέον ποσό ως ένδειξη ευγνωμοσύνης και εκτίμησης για τη διευκόλυνση — ή και για να διασφαλίσει αντίστοιχη στήριξη στο μέλλον. Η μη επιστροφή του δανείου ή η άρνηση παροχής

αντίστοιχης βοήθειας προς τον δανειστή επέσυρε την κατακραυγή και τον κοινωνικό στιγματισμό. Όσο στενότερη ήταν η σχέση μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου τόσο εντονότερη ήταν και η καταδίκη από τον περίγυρο σε περίπτωση αθέτησης της συμφωνίας, καθώς και η πίεση προς τον χρεώστη να τηρήσει τις δεσμεύσεις του. Αντίθετα, η έγκαιρη επιστροφή του δανείου και η ανταπόδοση της στήριξης αποτελούσε σημαντικότερη κοινωνική αξία και αιτία για καύχηση. Συνεπώς, το κυριότερο χαρακτηριστικό αυτών των δανείων ήταν ότι, εκτός από το χρέος, δημιουργούσαν στον δανειζόμενο και μια ηθική υποχρέωση, που συχνά ήταν εξίσου σημαντική ή και σημαντικότερη από την υλική.

Ένας από τους πλέον χαρακτηριστικούς τύπους δανείων αυτού του είδους ήταν ο *ξρανος*: όταν ένας ιδιώτης χρειαζόταν ένα προσωπικό δάνειο για να αντιμετωπίσει μια οικονομική δυσχέρεια ή μια πιεστική οικογενειακή υποχρέωση (όπως η χορήγηση προίκα στην κόρη του ή η ταφή ενός στενού συγγενή), μπορούσε να ζητήσει από φίλους, συγγενείς ή από τα μέλη μιας οργάνωσης στην οποία ανήκε να συμβάλουν, δανείζοντας ο καθένας ένα ποσό ανάλογα με τις δυνατότητές του, ώσπου να συγκεντρωθούν τα απαιτούμενα χρήματα. Τα δάνεια αυτά ήταν άτοκα και, παρότι συχνά παρίσταντο μάρτυρες, συνήθως δεν περιλάμβαναν κάποια γραπτή συμφωνία.

Τόκοι, επιτόκια και τοκογλυφία

Ο εκχρηματισμός των αρχαίων κοινωνιών και η ανάπτυξη του εμπορίου και της πίστωσης ως μέσου διευκό-

λυνσης οικονομικών συναλλαγών διέυρυνε τη χορήγηση δανείων μεταξύ ατόμων που δεν συνδέονταν με σχέσεις γειτνίασης, συγγένειας ή φιλίας. Η έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ δανειστή (δανειστής, τοκιστής, χρήστης, χρήστωρ, f(a)enerator, creditor, commodator) και δανειζόμενου (υπόχρεος/-ως, χρεώστης, χρεοφειλέτης, χρεοφείλης, χρήστης, χρήστωρ, έπισαχθής, όφλητής, όφλός, στατήρ, debtor) οδήγησε στη χρήση μαρτύρων, την παροχή εγγυήσεων και τη σύνταξη γραπτών συμφωνιών. Ωστόσο, κάτι έπρεπε να αναπληρώσει και το κίνητρο του δανειστή: εφόσον δεν τον παρακινούσαν οι κοινωνικές συμβάσεις και τα συναισθήματα της φιλίας ή της συγγένειας να παραχωρήσει το δάνειο, το κενό το αναπλήρωσε ο τόκος (τόκος, έπιτόκιον, έργον, έργασία, f[a]enus, usura): το δάνειο σύντομα αποτέλεσε μέσο εξασφάλισης κέρδους, κι επειδή τα περισσότερα δάνεια αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση έκτακτων καταστάσεων, οι δανειζόμενοι συχνά έπεφταν θύματα εκμετάλλευσης, ειδικά σε περιόδους κρίσεων.

Σταδιακά, ιδίως σε μεγάλα αστικά κέντρα και λιμάνια με έντονη εμπορική δραστηριότητα, εμφανίστηκαν άτομα που συστηματικά χορηγούσαν δάνεια στο πλαίσιο της επαγγελματικής τους δραστηριότητας. Παρότι καθ' όλα νόμιμος, ο έντοκος δανεισμός ήταν κακόφημη πηγή κέρδους σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Τη δυνατότητα αυτή την αξιοποιούσαν οι περισσότεροι από όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να παραχωρούν έντοκα δάνεια, μα λίγοι το παραδέχονταν ανοιχτά. Ένας από τους λόγους για τους οποίους χρησιμοποιούνταν συχνά δούλοι ή απελεύθεροι ως αντιπρόσωποι των δανειστών στις

σχετικές συναλλαγές ήταν και η αποφυγή του σχετικού κοινωνικού στιγματισμού.

Μολονότι σήμερα συσχετίζουμε τη χορήγηση δανείων κυρίως με τις τράπεζες, στην αρχαιότητα τα περισσότερα δάνεια παρέχονταν από ανεξάρτητους πιστωτές. Αξίζει να σημειωθεί ότι ιερά και ναοί, που συγκέντρωναν μεγάλες ποσότητες πολύτιμων μετάλλων και χρημάτων λόγω των αφιερωμάτων, καθώς και άλλου είδους οργανώσεις που συγκέντρωναν χρήματα μέσω εισφορών, χορηγούσαν συστηματικά έντοκα δάνεια.

Από τον 6ο αι. π.Χ. ο έντοκος δανεισμός χρημάτων έγινε ολοένα και πιο συνηθισμένος, συχνά με εγγύηση την προσωπική ελευθερία του δανειζόμενου και της οικογένειάς του (ἐπὶ σώμασι δανεισμός). Τα χρέη από ανεξόφλητα δάνεια, ειδικά όταν κατέληγαν στην υποδούλωση, τη φυλάκιση ή την εν γένει εξαθλίωση μεγάλου αριθμού χρεωστών, ιδίως μικροκαλλιεργητών, πυροδοτούσαν συχνά σοβαρές κοινωνικές κρίσεις: από τις πιο καλά τεκμηριωμένες είναι αυτή που οδήγησε στην περίφημη σεισάχθεια του Σόλωνα στις αρχές του 6ου αι. π.Χ., και στις αλληπάλληλες συγκρούσεις μεταξύ πληβείων και πατρικίων στη Ρώμη τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.³ Ωστόσο, η απαγόρευση του ἐπὶ σώμασι δανεισμού από τον Σόλωνα στην Αθήνα ήταν η εξαίρεση μάλλον παρά ο κανόνας στην αρχαιότητα. Παράλληλα, δύο από τα πλέον ριζοσπαστικά αιτήματα για τις αρχαίες κοινωνίες ήταν ο αναδασμός (γῆς ἀναδασμός) και η γενική κατάργηση των χρεών (χρεῶν ἀποκοπή, *tabulae novae*). Το άκουσμα και μόνο μιας τέτοιας πρότασης προκαλούσε φρίκη στις άρχουσες τάξεις και συχνά θεωρούνταν συνώνυμη με την κατάλυση της πολιτείας.

Δυστυχώς, οι εκτενείς μαρτυρίες γύρω από τη νομοθεσία των ελληνικών πόλεων για τα δάνεια και τον τοκισμό είναι λιγοστές. Είναι πιθανό στις περισσότερες να υπήρχε ένα μάλλον υποτυπώδες νομοθετικό πλαίσιο, αλλά η συστηματική εφαρμογή του ήταν εξαιρετικά δύσκολη στις περισσότερες περιπτώσεις, με αποτέλεσμα να έχει μικρή ή προσωρινή επίδραση στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για το ύψος του επιτοκίου. Σε αντίθεση με τη Ρώμη, ήταν μάλλον λίγες οι ελληνικές πόλεις που επιχείρησαν να ορίσουν ένα ανώτατο επιτρεπτό επιτόκιο δανεισμού.⁴ Πρακτικά αυτό σήμαινε πως η τοκογλυφία (με την έννοια της επιβολής υπέρογκου τόκου), παρότι επέσυρε την κοινωνική κατακραυγή, δεν ήταν παράνομη στις περισσότερες ελληνικές πόλεις.⁵

Στη Ρώμη, παρότι είχαν επιβληθεί αρκετά νωρίς σχετικοί περιορισμοί και η τοκογλυφία επέσυρε βαρύτερες ποινές, οι νόμοι αυτοί σπάνια εφαρμόζονταν. Σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής ιστορίας, τα χρέη εξαιτίας των υψηλών επιτοκίων παρέμεναν σοβαρό πρόβλημα, που ενίοτε οδηγούσε σε σκληρές εμφύλιες συγκρούσεις. Σύμφωνα με τον Τάκιτο, η Δωδεκάδελτος, το αρχαιότερο γραπτό σώμα νόμων της πόλης, απαγόρευε την επιβολή μηνιαίου επιτοκίου μεγαλύτερου του 8,3% (που αναλογούσε σε ετήσιο επιτόκιο 100%).⁶ Στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. νέος νόμος μείωσε το νόμιμο επιτόκιο στο μισό, ενώ λίγα χρόνια αργότερα απαγορεύτηκε ολωσδιόλου ο έντοκος δανεισμός — μέτρο που, φυσικά, δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Ήδη το 51 π.Χ. η Σύγκλητος αναγκάστηκε να επαναπροσδιορίσει το νόμιμο ετήσιο επιτόκιο στο 12%. Κοντόφθαλμες νομοθετικές πρωτοβουλίες αυτού του είδους, που επαναλήφθηκαν

αργότερα και από Ρωμαίους αυτοκράτορες σε περιόδους οικονομικών κρίσεων, ήταν καταδικασμένες σε αποτυχία: σύντομα έπεφταν σε αχρησία, τόσο λόγω της ισχύος των δανειστών όσο και από αυτές καθαυτές τις ανάγκες των δανειζόμενων, οι οποίοι προτιμούσαν την καταβολή τόκων (έστω υψηλών) από την αδυναμία δανεισμού σε μια κρίσιμη συγκυρία.⁷

Ο τόκος υπολογιζόταν συνήθως με βάση τον μήνα, υποκινώντας τον δανειζόμενο να αποπληρώσει το δάνειο όσο το δυνατόν ταχύτερα. Η πρακτική του ανατοκισμού (ἀνατοκισμός, ἐπιτοκία, anatocismus, usura usurae), δηλαδή της κεφαλαιοποίησης των τόκων, θεωρούνταν εξαιρετικά αισχροκερδής, αλλά ήταν διαδεδομένη: στη Ρώμη ήταν παράνομη, αλλά Ρωμαίοι δανειστές ανατόκιζαν δίχως ενδοιασμούς δάνεια που παραχωρούσαν σε επαρχιακές πόλεις της ρωμαϊκής επικράτειας και υποτελείς βασιλείς τον 1ο αιώνα π.Χ., εξαθλιώνοντάς τους οικονομικά.

Το ύψος των επιβαλλόμενων επιτοκίων καθοριζόταν από διάφορους παράγοντες: πρωτίστως από την προσωπική σχέση μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου, και μετά από τη χρονική συγκυρία, το οποίο νομοθετικό πλαίσιο (αν υπήρχε), τους όρους αποπληρωμής, καθώς και από τη διαθεσιμότητα ρευστού. Παράλληλα, κάθε τύπος δανείου συσχετιζόταν εθιμοτυπικά με ένα συγκεκριμένο εύρος επιτοκίου, το οποίο παρέμενε σχετικά σταθερό για μεγάλες χρονικές περιόδους: ο ναός του Απόλλωνα στη Δήλο χορηγούσε δάνεια από τον 5ο ως τον 2ο αι. π.Χ. με ετήσιο επιτόκιο 10%, ενώ στην Αθήνα των κλασικών χρόνων τα περισσότερα δάνεια χορηγούνταν με ετήσιο επιτόκιο περίπου 8–12%. Ειδικές περιστάσεις, ωστόσο, μπορούσαν

να ανεβάσουν σημαντικά το επιτόκιο: από λόγους του Λυσία πληροφορούμαστε για επιτόκια ως και 3% τον μήνα (36% τον χρόνο), ενώ για μικροποσά που δανείζονταν για μερικές μόνο μέρες το επιτόκιο μπορούσε να φτάσει ή και να ξεπεράσει το 25%. Στην Αίγυπτο, κατά τη διακυβέρνηση των Πτολεμαίων, το επιτόκιο δανεισμού έφτανε συχνά το 24%, ενώ έπεσε στο 12% μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους Ρωμαίους. Γενικά πάντως, τα επιτόκια επηρεάζονταν περισσότερο από στρατιωτικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις παρά από οικονομικούς παράγοντες.

Ειδική κατηγορία δανείων, με ιδιαίτερα υψηλά επιτόκια, ήταν τα *ναυτικά δάνεια*, τα γνωστά σήμερα («θαλασσοδάνεια»), που αποσκοπούσαν στη χρηματοδότηση θαλάσσιων ταξιδιών για τη μεταφορά και την πώληση εμπορευμάτων. Σε αντίθεση με τα *ἔγγεια δάνεια*, το επιτόκιο των ναυτικών δανείων επιβαλλόταν μία μόνο φορά, μετά την ασφαλή επιστροφή του πλοίου στο λιμάνι, οπότε και έπρεπε να αποπληρωθεί το δάνειο. Ωστόσο, οι κίνδυνοι των θαλάσσιων ταξιδιών (θαλασσοταραχές, πειρατεία κ.λπ.) ανέβαζαν σημαντικά τα σχετικά επιτόκια (*ναυτικὸς τόκος*, *fenus nauticum*), τα οποία κυμαίνονταν από 12 έως 30% — σε ορισμένες δε περιπτώσεις έφταναν σε πολύ υψηλότερα επίπεδα. Ένα πολύ ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτών των δανείων ήταν πως το πλοίο και το φορτίο του αποτελούσαν την εγγύηση του δανείου: η αποπληρωμή του ήταν υποχρεωτική μόνο αν το πλοίο έφτανε με ασφάλεια στον προορισμό του.

Λόγοι δανεισμού

Τα περισσότερα δάνεια είχαν καταναλωτικό χαρακτήρα: σε μια εποχή κατά την οποία, ακόμη και στις πλέον ανθηρές της περιόδους, η πλειονότητα του πληθυσμού ζούσε κοντά στο επίπεδο της αυτοκατανάλωσης, στόχος των δανείων ήταν συνήθως η αντιμετώπιση μιας έκτακτης κατάστασης — και συχνά η ίδια η επιβίωση. Σπάνια αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη τεχνολογικών καινοτομιών, τη βελτίωση της παραγωγικότητας ή την πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών αλλαγών. Όσοι είχαν κεφάλαια τα χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα για διάφορες αγορές, κυρίως γης, δούλων και άλλων αγαθών, για κερδοσκοπικές επενδύσεις, καθώς και για κοινωνική ανέλιξη ή επίδειξη. Συνήθης πρακτική, τόσο μεταξύ πλουσίων όσο και μεταξύ φτωχών, αποτελούσε και ο δανεισμός για την αποπληρωμή παλαιότερων δανείων.

Οι αριστοκράτες ήταν κατά κανόνα καταναλωτές παρά πρωτοπόροι επενδυτές: έπαιρναν δάνεια είτε για να διασώσουν την κοινωνική τους θέση και το βιοτικό τους επίπεδο είτε για να επιδιώξουν κάποιο περιζήτητο αξίωμα ή άλλον πολιτικό στόχο. Στη Ρώμη, λόγου χάρη, ο δανεισμός, ενίοτε αστρονομικών ποσών, αποτελούσε αρκετά συνηθισμένη πρακτική για τη διεκδίκηση υψηλών δημόσιων αξιωμάτων, καθώς οι υποψήφιοι ξόδευαν τεράστια ποσά σε παροχές, θεάματα και δωροδοκίες για να εξασφαλίσουν την απαραίτητη υποστήριξη. Αν τα κατάφεραν, η επακόλουθη ανάληψη κάποιας επαρχιακής διοίκησης θα τους εξασφάλιζε άφθονα (κυρίως παράνομα) έσοδα για την αποπληρωμή των δανείων και την αύξηση της

προσωπικής τους περιουσίας. Αντίστοιχες πρακτικές για την εξασφάλιση αξιωματών ή εξουσίας μαρτυρούνται και στον ελληνικό κόσμο.

Αντίθετα, στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ο δανεισμός αποσκοπούσε κατά κανόνα στην εξασφάλιση της επιβίωσης ή την εκπλήρωση κάποιας πιστευτικής κοινωνικής υποχρέωσης. Ένας μη αριστοκράτης με σταθερές πηγές κέρδους διοχέτευε συνήθως τα χρήματά του στην αγορά γης, σε μια προσπάθεια να αφομοιωθεί σταδιακά η οικογένειά του στα ανώτερα στρώματα. Ένας μέτοικος ή απελεύθερος επιχειρούσε με δωρεές και άλλες δαπανηρές διευκολύνσεις προς την πόλη στην οποία κατοικούσε να εξασφαλίσει πολιτικά δικαιώματα. Φυσικά, υπήρχαν και εξαιρέσεις σε αυτές τις νόρμες, αλλά είναι βέβαιο πως ελάχιστοι σκέφτονταν να διοχετεύσουν χρήματα σε τεχνολογικές καινοτομίες και άλλες παραγωγικές επενδύσεις — πόσο μάλλον όταν αυτά ήταν δανεικά.

Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και, στο βάθος, χριστιανισμός

Η εμφάνιση των μεγάλων ελληνιστικών κρατών και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συνέβαλε στην ανάπτυξη του εμπορίου και τη διεύρυνση των οικονομικών συναλλαγών. Τα ποσά που ήταν πλέον διαθέσιμα για δανεισμό ήταν αστρονομικά για τα δεδομένα των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων. Στις διαθέσιμες πηγές αναφέρονται περιπτώσεις πόλεων ή βασιλέων που δανείζονταν τεράστια ποσά για να χρηματοδοτήσουν εμφύλιες συγκρούσεις ή να πληρώσουν τους φόρους τους στη Ρώμη. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις γίνονταν αντικείμενο άγριας

εκμετάλλευσης από Ρωμαίους τοκιστές, που δεν δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν ακόμη και τα ρωμαϊκά στρατεύματα για την εξασφάλιση της εξόφλησης των δανείων και των εξοντωτικών τους τόκων.

Η εδραίωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εξουσίας μείωσε δραστικά τέτοιου είδους φαινόμενα τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, οπότε τα επιτόκια δανεισμού κυμαίνονταν στο 5–6%, ενώ οτιδήποτε υπερέβαινε το 12% θεωρούνταν υπερβολικό, δίχως φυσικά να σημαίνει αυτό πως ήταν σπάνιο. Δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε κάποιο νομικά οριοθετημένο ανώτατο επιτόκιο κατά τη διάρκεια των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων για το σύνολο της αυτοκρατορίας. Πιθανόν επιβάλλονταν κατά καιρούς τοπικοί περιορισμοί σε συγκεκριμένες επαρχίες: γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι στην Αίγυπτο είχε οριστεί ανώτατο ετήσιο επιτόκιο της τάξης του 12%. Στη διαμόρφωση διαφορετικών επιτοκίων δανεισμού από επαρχία σε επαρχία συνέτειναν και διάφοροι άλλοι παράγοντες. Το βέβαιο είναι ότι η τρομερή κρίση που κλόνισε συθέμελα τη ρωμαϊκή επικράτεια τον 3ο αιώνα μ.Χ. έφερε στα πρόθυρα οικονομικής εξαθλίωσης μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, επιτείνοντας τις ανάγκες δανεισμού και την καταστρατήγηση των όποιων σχετικών νόμων.

Η εμφάνιση και η τελική επικράτηση του χριστιανισμού επηρέασε λιγότερο από όσο θα περίμενε κανείς το καθεστώς των δανειοδοτήσεων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η Παλαιά Διαθήκη καταδικάζει απερίφραστα τον έντοκο δανεισμό σε φτωχούς, και ο Ιησούς εμφανίζεται στα καινοδιαθημικά ευαγγέλια να προτρέπει τους μαθητές του να δανείζουν απλόχερα σε όποιον έχει ανάγκη, δίχως

να απαιτούν ή να αναμένουν καν την αποπληρωμή του δανείου.⁸ Η έμφαση της χριστιανικής διδασκαλίας στη γενναιοδωρία, ο εσχατολογικός ζήλος των πρώτων χριστιανών και η περιθωριοποίηση που προκαλούσε η σύγκρουση με τις ρωμαϊκές αρχές και τον κόσμο των εθνικών ενέπνεε στους χριστιανούς ένθερμη αλληλεγγύη, η οποία σίγουρα εκδηλωνόταν και με τη χορήγηση άτοκων δανείων και γενναίων οικονομικών διευκολύνσεων. Παράλληλα, η εμπιστοσύνη που απολάμβαναν μεταξύ τους τα μέλη τοπικών εκκλησιών ευνοούσε τις οικονομικές συνεργασίες παντός είδους.⁹

Ωστόσο, η Καινή Διαθήκη δεν απαγορεύει τον έντοκο δανεισμό και, σταδιακά, όσο πιο μαζικό γινόταν το χριστιανικό κίνημα τόσο μειωνόταν και η αφιλοκερδής αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των μελών του. Ήδη το 250 μ.Χ., ο επίσκοπος Καρχηδόνας Κυπριανός αναφερόταν με λύπη σε χριστιανούς επισκόπους που πλούτιζαν χορηγώντας έντοκα δάνεια.¹⁰ Περίπου έναν αιώνα αργότερα, οι παραινέσεις και τα παράπονα του Γρηγορίου Νύσσης προς τους χριστιανούς που αποτελούσαν το ακροατήριό του διαφέρουν ελάχιστα από αυτές του Πλουτάρχου, ο οποίος συνέγραψε διακόσια και πλέον χρόνια νωρίτερα για εθνικούς. Παρότι αλληπάλληλες εκκλησιαστικές σύνοδοι ήδη από τις αρχές του 4ου αιώνα απαγόρευαν στους κληρικούς να χορηγούν έντοκα δάνεια και πολλοί χριστιανοί δάσκαλοι καταδίκαιζαν απερίφραστα την πρακτική του έντοκου δανεισμού, τα δυσβάσταχτα χρέη από τόκους εξακολουθούσαν να αποτελούν μέρος της καθημερινότητας και φλέγον πρόβλημα για χριστιανούς και εθνικούς καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον δάσκαλό μου Δημήτρη Κυρτάτα για την ευκαιρία που μου έδωσε να συνεργαστώ μαζί του στην προετοιμασία αυτού του τόμου, καθώς και για την πολύτιμη καθοδήγία και τις καίριες υποδείξεις του κατά τη διάρκεια της συγγραφής του.